

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

УДК 316.64

РАЇСА ШУЛЬГА,

доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масових комунікацій, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

RAISA SHULGA,

Doctor of Sciences in Philosophy, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture and Mass Communications, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

rashulga@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5302-3669>

Іронія та самоіронія як маркери культурної ідентичності

У ставленні людини до навколишнього світу, до спільноти, до ближнього кола, врешті, до себе втілюється рівень усвідомлення природного та соціального світу, себе як його частини. Зрозуміло, що змістовий, смисловий, ціннісний характер цього усвідомлення визначається цілою низкою чинників різного порядку — від історичних, соціальних, культурних та наукових, які зумовлюють рівень соціального пізнання світу, його зміст, до чинників, які пов'язані з обставинами повсякденності, фізичними, психологічними умовами виживання у певному суспільстві. Важливо додати, що місце на ціннісній шкалі у ставленні до світу часто-густо визначається на рівні почуттів, через великий спектр емоційних реакцій. Ці реакції мають ціннісний за змістом характер, що й формує ядро ідентичності особи.

Емоційні реакції людини викликає безліч явищ. Власне, емоційним ставленням позначені всі дії людини й у всіх ланках життєдіяльності. При цьому психологічний комфорт — це той важливий і бажаний стан, якого прагне будь-яка людина. А показником його досягнення є певний комплекс емоцій, які засвідчують, так би мовити, реалізацію очікувань, позитивний результат. Слід сказати, що значення емоцій для нормальної життєдіяльності людини, особливо позитивно навантажених, було усвідомлено в культурі ще в позаісторичні часи. Про це свідчить наявність культурних алгоритмів у давніх суспільствах. Тяжка праця та регламентованість дій кожного члена спільноти, необхідні для виживання людей, у належний час поступалися місцем, хай недовгому, періоду свята, дійства, в якому знімалася не тільки фізична, а й, що чи не більш важливо, емо-

---

Цитування: Шулга, Р. (2024). Іронія та самоіронія як маркери культурної ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 183–202, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.183>.

ційна напруга. Знімалися будь-які заборони, табу, скасовувалися всі обмеження, пов'язані із буденністю. Відбувався культурно схвалений вихід в інший емоційний стан, вільний від тягара повсякденності, починався час веселощів, безтурботності, й це приносило позитивні емоції. Таким чином здійснювалося відновлення людського ресурсу в усіх його компонентах — фізичному, психологічному, емоційному.

Треба також зазначити, що з огляду на важливість позитивних емоцій як для окремої людини, так і для всієї спільноти соціально-культурний розвиток був, зокрема, позначений культивуванням явищ, які ефективно сприяли задоволенню таких потреб. І саме комічне в усіх його різновидах і жанрових проявах безпосередньо спрямовувалося на виконання цього завдання.

Дискурс іронії в культурі

Комічне як явище є багатоаспектним у своїх проявах. Воно знаходить собі місце на всіх рівнях комунікації в різних сферах життєдіяльності. Гумор визначає емоційну тональність спілкування. Жарти, дотепи, каламбури зазвичай доречні для зняття напруги від рутини повсякдення, для переведення в інший почуттєвий реєстр проблем різного кшталту, які постають у житті людини.

Але добре відомо, що комічне має двоїсту природу. Сміхова культура поряд зі спричиненням позитивного емоційного налаштування, оптимістичного настрою водночас є знаряддям висміювання, дошкульної критики соціальних неподобств та людських пороків. У цьому разі безтурботність, оптимізм поступаються місцем критичному мисленню, пошуку шляхів викорінення життєвих і суспільних вад та негараздів. Тобто йдеться про рефлексію, яку з часів Античності розглядали як поштовх для переосмислення соціальних явищ, власної поведінки; звідси окреслювалася виховна функція комічного.

Дослідники комічного радо цитують Аристотеля, який вважав, що комедія «є наслідування людям гіршим, хоча й не у всій їх підлості: адже смішне є лише частина потворного. Справді, смішне є деяка помилка і потворність, але безболісна і нешкідлива: так, смішна маска є щось потворне і спотворене, але без болю» (Аристотель, 2018). Платон з підозрілістю ставився до комедії саме через її здатність емоційного впливу. Адже стан радості, безтурботності, веселощів, у який вводить комедія, відволікає від серйозних справ і тому є негідним для вільно народжених громадян полісу. Якою мірою сміх у давньогрецьких комедіях був, за словами Аристотеля, «безболісний і нешкідливий», зараз важко судити. Адже збереглися тільки комедії Аристофана, і то тільки частина з більш ніж сорока п'єс. Фахівці класифікують їх як політичні за змістовою спрямованістю, адже вони позначені соціальною, політичною злободенністю. Їхні персонажі часто-густо становлять реальні люди — політики, літератори, філософи. У зображенні подій домінує сатира, дошкульне висміювання вад і пороків сучасного авторові суспільства. Але в будь-якому разі слід зважати на твердження Аристотеля, що сміх може бути безболісним. Адже, повторимо, діапазон явищ, які стають об'єктами сміху, надто широкий, і, відповідно, таким же широким є діапазон відтінків сміху.

Нас, зрозуміло, передусім цікавлять сама іронія як жанр комічного й ті специфічні аспекти, які визначають її місце у сміховому просторі. Зазначимо, що, на думку західних дослідників, «іронія є одним із найбільш досліджених видів гумору, тому вивчення маркерів іронії є більш просунутим і може також допомогти виявити випадки гумору» (Humor markers, 2017).

Якщо взяти до уваги схему, хай трохи спрощену, де різновиди комічного розподіляються за двома блоками: перший — гумор, до якого відносять жарт, дотеп, анекдот і т.ін., де превалує жартівливий настрій, спрямований на зняття напруги, емоційну розрядку; другий — сатира, позначена негативною соціальною спрямованістю через критику, висміювання. Так от іронію найчастіше поміщають якраз між цими двома блоками на межі між веселощами та глузуванням.

Специфіка іронії — в тому, що кожного разу позитивне може приховуватися за негативним, і навпаки — негативне за позитивним. Але якщо спробувати побудувати шкалу проявів іронічного ставлення та його мотивів, то отримаємо досить великий перелік характеристик між полюсами від негативного до позитивного. Від платонівського розуміння іронії як ошукування, глузування до аристотелівського — як показника величі душі. На цій шкалі ми виявимо також приховану ворожість, зверхність, психологічну агресію і ще низку характеристик. Та визначальною рисою іронії однакостайно вважають її подвійність. Це такий собі смисловий перевертень — за нібито похвалою криється осуд, а за удаваним осудом — похвала.

Коли йдеться про особливості та властивості іронічного висловлювання, необхідно згадати про сократівську іронію. Як відомо, у своїх бесідах давньогрецький філософ використовував іронію як риторичний прийом у пошуках відповідей, які б наближали до істини. Вдавання до іронії як механізму висловлювання, де обов'язково присутня подвійність смислів — удаваних і справжніх, потребує певної розумової вправності. При чому така вправність передбачається і з боку автора іронічного висловлювання, і з боку його адресата. Тобто передбачається наявність певного рівня інтелектуальної компетенції. До цього треба додати, що чи не більшою мірою у сприйманні та прочитанні іронічного висловлювання потрібна культурна компетенція, зокрема у площині культури етнічної, національної. Така компетенція визначається змістовим наповненням культурної ідентичності. Саме тому, враховуючи особливості певної культури, дослідники залежно від поставлених завдань віддають перевагу у своєму розумінні іронії то одним аспектам, таким як висміювання, глузування, то іншим, таким як сприяння безконфліктності у стосунках.

Існує чимало пропозицій щодо типології іронії. Зазначимо, що в царині гуманітарного пізнання дослідженню іронії значну увагу приділяють літературознавці, лінгвісти, лінгвокультурологи, соціокультурологи тощо. Тобто культурологічна складова постає як провідна й визначає напрямки пошуку специфіки іронії. І чи не найбільше уваги іронії — як художньому стилістичному прийому — приділяють літературознавці. Наприклад, С. Походня пропонує розрізняти асоціативну та ситуативну іронію. Ситуативна іронія виникає внаслідок контрасту між ситуативним контекстом і прямим значенням слова, сло-

восполучення чи речення і реалізується у мікро- та макроконтекстах (у межах речення чи абзацу). Це такий тип іронії, який сприймається у тексті одразу (Походня, 1989: с. 42). Асоціативна іронія є більш складним та значущим прийомом. Вона реалізується в мегаконтексті (в межах усього тексту). «Асоціативна іронія створюється на текстовому рівні внаслідок використання ситуативного повторення (ретроспекції) в поєднанні з іронічною алюзією, а також гротеском, абсурдом» (Походня, 1989).

Такий дослідник, як Р. Струць, вирізняє три типи іронії залежно від сфери її застосування: у філософії — риторична, у мистецтві — драматична, або ж структурна, у повсякденному житті — ужиткова. Водночас цей автор вказує на особливості застосування іронії ще й у політиці, де часто-густо вдаються до ужиткового різновиду іронії, в якій «знято» елемент двозначності, адже політикам не бажано дратувати електорат висловлюваннями, які не кожен може зрозуміти.

Взагалі, що стосується розуміння чи нерозуміння прихованого в іронічному висловлюванні змісту, як і щодо розуміння самої суті іронії, то ми могли б пристати до слів американського вченого Л. Трилінга, які наводить Р. Струць: «Іронія — це одне з таких слів, як любов, про які краще не говорити, коли хочемо зберегти силу їхнього значення» (Струць, 1999). І все ж таки, попри наявні в науковій літературі розбіжності в розумінні функцій та призначення іронії, щодо її контекстної природи думки однакові. Взагалі контекстність — це іманентний бік будь-якого жанру комічного. Поза контекстом ефект комічного для людини, що його сприймає, просто не виникає, а у випадку іронії подвійність смислу не прочитується. Тобто відсутність відповідної культурної компетенції нівелює прояв комічного, призводить до непорозуміння і стає перепоною в комунікативному процесі. Тож комунікативній ролі іронії дослідники приділяють значну увагу. Так, О. Калита вважає, що «іронія, зводячи два плани в парадоксальному протиріччі, представляє речі в незвичному, новому ракурсі, створює ефект відчуження, підвищує інтерес комунікантів до предмета іронічної оцінки...» (Калита, 2013).

Також дослідники зосереджуються на питанні соціоконструктивного потенціалу іронії — через здатність іронії слугувати інструментом оптимізації міжособистісної комунікації. Річ у тім, що комунікація в соціальному просторі, її допустимі межі, поведінка комунікантів детерміновані багатьма чинниками, першою чергою культурно-історичними. Саме тому маємо цілком відмінні моделі використання іронії в різних культурах та спільнотах, особливо в тому, що стосується процесу комунікації.

Іронія в культурі і культура іронії

Дослідження іронії в різних культурах передбачає акцентування уваги саме на культурологічному аспекті її функціонування. Нас передусім цікавить соціокультурологічний підхід, який, зокрема, включає, як зазначає О. Білецька, філософську рефлексію на природу проявів іронії. «Здійснення даного підходу, — вважає науковиця, — можливе через вирішення основної проблеми дослідження — необхідності виявлення онтологічних й антропологічних домі-

нант людського існування, що визначають затребуваність і продуктивність іронії в різних культурах. Експлікація названих домінант дає підстави розкрити механізм соціокультурного функціонування іронії й визначити значення іронії для існування культури» (Білецька, 2016). В особливостях вдавання до іронії, в розумінні меж допустимого змісту іронічного висловлювання проявляється культурна ідентичність як усєї спільноти, так і окремої особи. Звідси й відмінності у функціях і в розумінні балансу позитивного й негативного у змістовому наповненні іронії в межах певної культури, що відбивається в особливостях національної ідентичності. Іспанська дослідниця М. Гібернау розглядає таку ідентичність як «колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй» (Гібернау, 2012).

Український літературознавець Р. Семків зазначає, що до таких рис, «котрі мисляться як диференційні щодо інших націй та етносів, належить і почуття гумору — здатність реагувати на комічне в певних типових ситуаціях» (Семків, 2022). Зрозуміло, що це відображається зрештою у стереотипах уявлень про особливості гумору, притаманного тій чи тій культурі. Такими, вважає Р. Семків, є, наприклад, уявлення про «англійський гумор» чи дотепи «вірменського радіо». Але, попри їхню умовність, вони є досить сталими, що свідчить про належність сміхового компонента до важливих і визначальних національних рис (Семків, 2022).

Добре відоме явище — англійський гумор. Це своєрідний знак якості. Вважається, що людина, яка спроможна посміятися над тонкощами пропонованої в цій культурі комічної ситуації, оцінити гру змістами, заслуговує на повагу. Увагу дослідників привертає ставлення до іронії в культурі Британії як до інструменту створення безконфліктного дискурсу в комунікації. Саме таке розуміння призначення іронії значною мірою формує національну ідентичність британців. На це вказують, по-перше, розгляд впливу культурних традицій, по-друге, цінностей, які визначають формування світоглядних засад англійців. Серед них значне місце посідають саме комунікативні цінності. Слід сказати, що, можливо, саме через процеси комунікативної поведінки, яка багато в чому будується на парадоксальності іронічного висловлювання, на віковій відточеності його подання, і закарбовувалася англійська ідентичність.

І справді, саме цю рису поведінки англійців іноземці сприймають як їхню родову рису, як маркер їхньої ідентичності. Притаманне тільки англійцям поєднання підкресленої незворушності, серйозності в поведінці із комічністю висловлювання сприймається широким загалом як певний бренд, засвідчує унікальний характер англійського гумору та іронії як його провідної риси.

Щодо витоків британського гумору загалом та іронії зокрема у вітчизняних дослідників існують певні розбіжності. Так, Р. Семків вважає, що у процесі історичного вироблення спільних уявлень, тобто поступового витворювання національної ідентичності надзвичайно важливу роль відіграє художня література. «...[У]явлення про англійський сміх може цілком залежати, і майже напевне залежить, від популярності таких персонажів, як містер Піквік чи трійко джентльменів із собакою. До того ж, якщо Дікенс у своєму першому романі “Записки

Піквікського клубу” вдається спершу до гумору та м’якої іронії, а далі поступово до все гостріших сатиричних випадів, — це значитиме, що він як автор набуває більш стійкого відчуття власної правоти, а отже, й дає собі дозвіл на використання сильніших видів комізму» (Семків, 2014). Натомість О. Білецька вважає, що «[і]ронія й сарказм у британському соціумі сприймаються позитивно й знаходять максимально широке втілення в повсякденному житті британця, що фіксується в текстах сучасної художньої літератури. Це дає можливість розглядати їх як особливу форму освоєння навколишньої дійсності в британському соціумі» (Білецька, 2016). Тобто йдеться про те, що первинне у витворі британського гумору — мистецтво чи повсякденне життя. Та хай там як, а англійський гумор і, особливо, іронія постають як значущий маркер, що засвідчує унікальність національної ідентичності.

Багато в чому протилежними у своїх функціях є японський гумор та іронія, зокрема як засіб міжособистісного спілкування. Дослідники, які вивчають особливості проявів комічного у різних народів, шукають витоки відмінностей в історико-культурному підґрунті, в чинниках, які сприяли виживанню спільноти в даних їй природних, кліматичних, географічних умовах. Тобто йдеться про сукупність умов, які визначали не тільки світоглядні засади народів, а й соціальний устрій, ефективні механізми міжособистісної взаємодії, сприяючи створенню інструментів позитивного налаштування соціально-психологічного клімату у спільноті.

Хоча Японія, як і Велика Британія, є острівною державою, їхнє історичне й культурне становлення докорінно різняться. Історія Британії глибинно пов’язана з історією держав континентальної Європи. Вона, Британія, мала тісні стосунки з ними в усіх сферах життя — в економічній, політичній, культурній тощо. Тому вкрай важливо було напрацювати такі механізми взаємодії та міжособистісної комунікації, які, з одного боку, сприяли би створенню позитивної атмосфери у спілкуванні, полегшували шлях до взаєморозуміння в англійському суспільстві, а з іншого — підкреслювали значущість сутності англійської ідентичності як специфічного феномену для представників інших націй.

Зовсім іншу ситуацію з культурними маркерами бачимо в японській культурі. Як відомо, Японія впродовж тривалих періодів своєї історії перебувала в ізоляції від усього світу. До того ж значний вплив на формування світоглядних засад її жителів мали кліматичні та територіальні особливості, серед яких частими проявами були такі катастрофічні природні явища, як землетруси й тайфуни. Усе це вимагало від японців вміння швидко реагувати на ризики та пристосуватися до змін. Поряд з тим умови господарювання на досить обмежених і важких для обробки площах вимагали від населення злагодженої колективної праці. Тільки в такий спосіб можна було впоратися з проблемами фізичного та соціального виживання. Тому однією з головних соціокультурних рис японців є відчуття цінності належності до своєї спільноти. Йдеться, звісно, про колективізм, який і сьогодні постає як значуща риса японської ідентичності.

Особливості прояву комічного в культурі Японії і, що важливо, особливості ставлення до гумору в міжособистісній комунікації можна краще зрозуміти, враховуючи обставини, які визначали існування населення в період багатогові-

вої ізоляції Японії. До культурної матриці японців було закладено усвідомлення чіткої межі між Своїми та Чужими. Якщо англійці спрямовували зусилля на досягнення безконфліктного порозуміння з Іншими, то японець усіяко уникав контактів з Іншим, Чужинцем. У традиційному суспільстві Японії комунікативна поведінка, як і поведінка в інших сферах, була чітко регламентована традиціями, звичаями клану, родової общини, до яких належала людина, а також настановами влади. З Іншим, з Чужинцем не можна було поводитись як зі своїм оточенням. Поява незнайомих порушувала звичний порядок життя. До них ставилися з обережністю, з побоюванням. Звісно, про гумор у цій ситуації взагалі не йшлося, а про іронію й поготів.

Отже, бачимо, що перед нами дві, по суті, протилежні моделі застосування комічного в комунікаційному процесі — поцінювання комічного як засобу порозуміння, створення позитивної атмосфери між комунікантами в першому разі та фактична відсутність комічного, а тим паче іронії у спілкуванні (не тільки з чужинцем, а зрештою, й зі своїми) засвідчує своєрідність японської ідентичності.

Треба сказати, що сам вираз «японський гумор» для європейців, не знайомих зі специфікою японської культури, звучить якраз з відтінком іронії. Причина такого дещо зверхнього ставлення зрозуміла: вкоріненість гумору в певній культурі, його контекстність, труднощі перекладу — все це перепони для розуміння комічного, для адекватного його сприйняття представниками інших культур. Позаяк своєрідність японської традиції у ставленні до комічного полягає у принциповій відсутності комічного у процесі комунікації, то цю, так би мовити, *наявність відсутності* можна розглядати як своєрідний маркер, відбиток, де закарбовано багатовіковий історико-культурний досвід спільного виживання японців у даному їм природному і, відповідно, соціальному світі.

Тож європейці у спілкуванні з японськими політиками, бізнесменами та представниками інших сфер спостерігають з їхнього боку незмінну серйозність, підкреслену ввічливість, зосередженість на справі. З точки зору японської етики, це цілком природна поведінка. У межах ділових стосунків — байдуже в офіційних заходах влади, політичних перемовинах чи бізнесових угодах — за японськими мірками немає місця гумору, жартам й тим паче двозначності, властивій іронії. На будь-яких рівнях комунікації японці передусім переймаються тим, як не образити партнера, котрий може не зрозуміти змісту підтексту, ба й «втратити обличчя». Ще більше японців турбує можливість сприйняття якогось жарту як прояву агресії щодо співрозмовника, а не наміру «розрядити атмосферу».

Такого роду прояви турботи про співрозмовника можуть здивувати представника іншої культури, видатися незрозумілими. Так, відомо, що повідомляючи про смерть близької людини, японець посміхається, адже не хоче засмутити свого співрозмовника.

Звісно, тема японського гумору доволі розлога, може, саме тому, що гумор — не надто характерна риса спілкування в Японії. Однак, зосереджуючись на нашій проблемі й визначаючи особливості функціонування іронії як маркера ідентичності в різних культурах, ми доходимо досить несподіваного висновку (який можна уявити й у дещо гумористичному ключі). Англійська іронія сприймаєть-

ся як незаперечний потужний маркер, що засвідчує культурну ідентичність, а дискурс іронії постає як смислове поле, в якому реалізується стратегія безконфліктного спілкування. Своєю чергою, з огляду на особливості культури Японії й той факт, що для японської мовної поведінки гумор як такий не є провідною рисою, маємо констатувати, що маркером японської ідентичності є відсутність іронії, принаймні її ужиткового різновиду.

У кожній культурі визначається свій алгоритм ставлення до гумору, різних його видів. Можна констатувати, що частіше в культурах можна спостерігати наявність ужиткових настанов, щодо ставлення до сміху, в його позитивному налаштуванні. Тобто діє установка уникати в міжособистісному спілкуванні висміювання, глузування. Такі наративи знаходимо в культурі арабо-мусульманських країн. Хоча географічно вони далекі від Японії, але мають дещо спільне з нею в розумінні ролі сміхової культури в оптимізації життєдіяльності людини та спільноти.

Відомо, що мусульманська релігія регламентує всі сфери життєдіяльності людини. Іслам опікується повсякденним життям людини з усіма його турботами, потребами, бажаннями. Треба відзначити, що сміх і веселощі тут визнаються як природно властиві людині почуття. Ісламські духовні діячі розуміють необхідність веселоців і жартів для підтримання психологічного здоров'я людини. Так, сподвижник ісламського пророка Мухамеда Алі Ібн Абі Таліб каже: «Дайте вашому серцю перерву на якийсь час, а інакше воно розладиться через надто велику напругу» (Смех в ісламе, s.a.). Але є низка заборон і застережень щодо змісту жартів. Жодним чином не можна жартувати над законами Аллаха. Також беззастережною умовою є те, що гумор не має ґрунтуватися на брехні. В ісламі також існує застереження щодо морального змісту гумору — жарту не мають зачіпати гідність і честь людини, що, на нашу думку, перегукується з моральним підґрунтям японського гумору. Визнаний мусульманській діяч IX століття, просвітник Муслім закликав: «Кожен мусульманин повинен уникати висміювання свого брата» (Смех в ісламе, s.a.).

Тобто, як і в Японії, на перше місце у спрямованості гумористичних практик виходить турбота про безконфліктне спілкування, позитивне налаштування спільноти. Про це свідчить перелік заборон і застережень щодо неприйнятних в мусульманській культурі жартів та приводів для веселоців. Іслам регулює сміхову поведінку, окреслює допустимий контент, визначає межі емоційних реакцій.

За таких обставин обговорювати наявність іронії в мовних практиках спілкування навряд чи доводиться. Адже властива іронії двозначність, тонкощі гри між висловлюванням і дією можуть бути хибно витлумаченими як образа й не прийматимуться. Існує пряме посилення на застороги Аллаха: «... нехай одні люди не глузують над іншими: може бути, що ті, [над ким вони насміхаються] є кращими за них» (Смех в ісламе, s.a.). Утім, зазначимо брак наукових праць щодо іронії в арабо-мусульманській культурі, а про її особливості годі й говорити.

Що ж до схожості ситуації із відсутністю іронії в практиках спілкування в японській та мусульманській культурах, про яку щойно йшлося, то маємо до-

дати — незважаючи на подібне ставлення до іронії в цих регіонах, воно ґрунтується на різних історико-культурних чинниках, на різних стратегіях виживання спільноти в наявних умовах — географічних, кліматичних, ландшафтних, соціальних тощо. Однак, як і в Японії, в мусульманських країнах іронію навряд чи можна розглядати безпосередньо як маркер ідентичності.

Як бачимо, іронія, особливо ситуативна, або ж ужиткова, дуже чутлива до настанов чи то світських, чи то релігійних стосовно забезпечення суспільної злагоди, безконфліктного спілкування тощо.

Проте іронія, хоч би якою чутливою до різних, зокрема зовнішніх, чинників вона була, в певних культурах успішно побутує. І не просто побутує, а, так би мовити, має статус свого роду візитівки. Такою є, як зазначалося, культура Великої Британії. Такою ж визначальною рисою іронія є в єврейській культурі. Звісно, виникає питання щодо історико-культурних чинників, які зумовлювали функціонування іронії в цих культурах. Чи можемо ми знайти спільні для обох цих культур фактори, які зумовили значущість іронії? Мабуть, відповідь очевидна. Територіальна укоріненість британців, їхня тисячолітня історія державних, законодавчих та інших суспільних інститутів і, зрештою, імперськість, з одного боку, а з іншого — цілковита відсутність цих атрибутів державності, як і власне держави, аж до середини ХХ століття у євреїв — усе це свідчить, що про будь-яку спільність годі говорити.

Несхожість історичного розвитку пояснює і різноплановість функцій, які поклали на іронію в культурах британців і євреїв. У британців поряд із зазначеними вище функціями оптимізації міжособистісного спілкування іронія слугувала як спосіб демонстрації притаманного жителям цієї острівної країни почуття зверхності стосовно мешканців континентальної Європи, та й загалом усього світу. Здавалося б, що іронічне ставлення англіців до реалій свого життя, відсутність табу на іронію щодо будь-якої сфери суспільства могло «працювати» проти їхніх претензій на ствердження своєї особливості. А втім, світ добровільно, як то кажуть, «самопливом» визнав право жителів Британії на особливість. І навіть далеко не завжди розуміючи, в чому полягають «тонкощі» їхньої іронії, визнав за краще не загострювати на цьому увагу. Така собі іронія щодо іронії.

Таке ставлення з боку представників інших культур можна пояснити ще й тим, що в їхній свідомості була сформована досить стійка установка — англійський гумор, а тим паче іронію, можна зрозуміти тільки за наявності певного рівня інтелектуального розвитку. За цих обставин хто ж визнає свою неспроможність помилуватися тонкощами гри? (Згадаймо «Голого короля» у казкаря Андерсена.)

Самоіронія як вищий щабель іронії

Ще більшою мірою внесок в утвердження права британців на демонстрацію зверхності зробила самоіронія, яку так само, як і іронію загалом, визнають брендом англійського менталітету. Однак самоіронію, знов-таки, використовують як охоронний механізм, який працює на випередження: демонстрація вмін-

ня посміятись над своїми вадами блокує критичні наміри ззовні та нівелює сумніви в обґрунтованості претензій англійців на вищість.

Жарти з елементами самокритики вважають однією з головних характеристик і єврейського гумору. Навряд чи є потреба доводити, що іронія в єврейській сміховій культурі не відповідає змістовому і ціннісному навантаженню в культурі Британії, будучи більшою мірою чинником соціального та культурного виживання. Дослідники природи сміху, комічного в історії єврейського народу вважають, що перші паростки комічного можна знайти ще у Старому Заповіті. Натомість у святому письмі християн та святому письмі мусульман — в Новому Заповіті та в Корані — відсутній будь-який натяк на гумор.

Витоки єврейського гумору, вважає В. Скиданова, можна простежити у притчах Біблії, Талмуду, Агади, хасидських оповіданнях. Анекдотичний потенціал міститься і в біблійних оповідях про Адама та Єву і навіть про самого Бога («Господи, да будеш Ти ні за нас, ні проти нас»), а надто про Сатану та його поплічників (Скиданова, s.a.).

Дослідники визначають іронію та самоіронію як найбільш специфічні риси єврейського гумору. Порівняно з місцем іронії в інших культурах, для єврейської спільноти іронія та самоіронія постають як надвагомі засоби соціального виживання, культурного самозбереження у далеко не завжди дружньо налаштованому навколишньому світі.

Взагалі історики єврейської культури вважають, що гумор у житті євреїв мав засадничо світоглядний характер. «Щоб вистояти і зберегти себе як етнос, потрібно насамперед бачити смішне в собі. “Не стидайтесь і не бійтеся тих, хто сміється над вами”, — говориться в кодексі законів Шулхан Орух» (Юмор єврейский, s.a.).

Упродовж тисячоліть євреї залишалися меншиною, хоч би в якій частині світу чи країні вони оселилися. Іронія та, особливо, самоіронія, як і в англійській культурі, для них слугували як охоронний механізм. Але, на відміну від послуговування британському снобізму, іронія та самоіронія у євреїв виконувала завдання екзистенційного порядку. Можливо, жодна інша нація так безжалісно не висміювала свій характер та звички. Але таким чином самоіронія давала можливість запобігати висміюванню з боку інших. «Водночас, — зазначають дослідники, — ця властивість свідчить про успішне подолання нацією комплексів меншовартості та утвердження переконаності у своїх чеснотах» (Юмор єврейский, s.a.).

Про неперевершеність єврейського гумору довго говорити не доводиться, так само, як важко уникнути спокуси переповісти кілька найулюбленіших коротких і таких дотепних анекдотів. Та їх легко знайти в численних добірках в інтернеті.

Іронія по-українськи

Говорити про гумор власного народу непросто. Адже потрібно зупинитися і спробувати, так би мовити, стороннім оком подивитися на течію повсякденності та розмаїття життєвих практик і визначити, яке місце посідає в них сміхова культура загалом та іронія й самоіронія зокрема. Однак з огляду на гу-

мористичну складову в менталітеті українців, яка визначає емоційний модус ставлення до світу, до оточення, до себе, можна з упевненістю сказати, що маємо цілком здорову націю, яка поважає себе й адекватно реагує на життєві недоречності. Тобто сміється, коли це смішно, сумує, коли стикається з життєвими негараздами, із драматичними, а то й трагічними подіями.

Як ми вже раніше зазначали, на специфіку сприйняття комічного у різних народів, на особливості ставлення до нього у повсякденні, у спілкуванні тощо впливають чинники, зумовлювані історичним становленням тих чи інших народів, механізмами виживання, що закарбовуються у їхній культурі, впливають і на ієрархію комічних жанрів у бутті кожного конкретного етносу, що відповідає потребам досягнення психологічного комфорту, позитивного налаштування процесу комунікації, прагненню злагоди зі світом попри його недовершеність, вади та негаразди. Вважати, що природний і соціальний світ без будь-яких передумов постає для людини як дружнє середовище, що забезпечує реалізацію бажань, прагнень, сприяє здійсненню всіх без винятку намірів, — це із розряду утопій. Реальність часто-густо потребує від людини значних зусиль для подолання перепон, мобілізації психологічних ресурсів для самозбереження і самоповаги. Історія України — це історія боротьби та випробувань. У культурі народу напрацьовувалися механізми, які допомагали протистояти зовнішнім загрозам, адаптуватися до несприятливих умов буття. І сміхова культура була ефективним механізмом зняття напруги, допомагала, так би мовити, змінити ракурс бачення подій, висвітлювала нетривіальні шляхи розв'язання проблем, додання несприятливих обставин.

Незважаючи на трагічні сторінки в історії країни, на важкі часи, що тривали століттями, гумор українців більшою мірою позначений неглузливою, доброю посмішкою. За своїми сюжетами, темами навряд чи він суттєво вирізняється на тлі гумору інших народів. Адже в життєво-практичній площині всі народи мають перед собою схожі завдання, стикаються зі схожими проблемами повсякденності, міжособистісних, сімейних стосунків тощо. Водночас, як і гумор будь-якого народу, він є унікальним, бо пов'язаний з культурою власного народу, його історією. «Мабуть, традиційний український гумор різниться від ряду інших національних насамперед відсутністю руйнівної рефлексії, добродушністю, самоіронією та несаркастичністю. Тобто сарказм, звісно, йому теж властивий, але меншою мірою», — вважає літературознавиця, дослідниця фольклору (Брицина, 2005). Якщо говорити про ієрархію жанрів в українській сміховій культурі, то, на думку О. Брициної, іронія не посідає тут високого рангу. Такого висновку можна дійти, зокрема, з огляду на історико-культурні чинники. Якщо порівняти в часі історію Великої Британії та України як країн з огляду на ознаки державності, то зрозуміло, що набуття кожною з них незалежності розділяють тисячоліття — англосаксонські незалежні королівства на Британських островах існували з V століття, а поняття королівства Англії утвердилося наприкінці першого тисячоліття (див.: *История Англии, s.a.*). Тож історичне самовідчуття британців і українців істотно різниться.

Гордістю за свої багатовікові традиції позначена специфіка ставлення британців до світу, до себе. Шанувати свої традиції за їхню багатовіковість — одна

зі специфічних рис їхнього національного характеру. Такий історичний бекграунд, яким може похизуватися не надто багато країн, сприймається жителями острова (може, не завжди свідомо) як певний карт-бланш, який гарантує, що іронічний запал, наявний у розмовних практиках та безперешкодна самоіронія не завадять репутації національного характеру. А для, так би мовити, внутрішнього споживання, тобто безпосередньо у країні, іронію розглядають як засіб, що сприяє безконфліктній комунікації, створюючи атмосферу порозуміння по-між своїми.

Українці також поважали й поважають свої традиції, додержуючись їхніх настанов у побуті, у буднях і святах, але не вбачали у них чинники, що надають їм переваги над іншими етносами. Таким же чином функційно іншу роль виконувала іронія. Вона і позначене нею світосприйняття формувалися за інших історичних обставин, в інших модусах культурного становлення.

Це стосується й наявності самоіронії в мовленнєвій поведінці українців. Самоіронія теж мала місце, але не набувала такого екзистенційного значення, як, скажімо, в єврейській культурі. Адже українці були історично вкорінені на своїй території, і за будь-яких несприятливих обставин упродовж історії — в умовах загарбницьких нападів з боку інших країн, поневолення — земля, на якій цей народ жив віками, надавала йому сили, терпіння, надії, забезпечувала від зневіри та відчуття беспорядності. Звідси сміхова поведінка відзначалася життєствердним характером, засвідчувала внутрішню свободу, як і впевненість у подоланні негараздів, слугувала знаряддям спротиву духовному насиллю.

Межі іронії — на межі іронії

Вважаємо за потрібне ще раз спинитися на розумінні іронії як явища і з'ясувати продуктивність наявних в теорії підходів до аналізу значення іронії в різних культурах. Теоретично обґрунтовані в науковій літературі ознаки сутності іронічного висловлювання базуються на досить обмеженому матеріалі. Однак зрозуміло, що риторичні вправи, які визначали сутність сократівської іронії, не можна розглядати як універсальні та релевантні для дослідження будь-яких проявів іронії. Їх можна розуміти радше як інтелектуальні технології, гносеологічні практики, доцільність застосування яких визначалася потребами пошуку адекватних відповідей на етичні, головним чином, проблеми.

Не можна вважати продуктивним і оперування стереотипами, що склалися навколо розуміння іронії, коли за зразок беруть функціонування іронії в окремій культурі, як, наприклад, у разі ставлення до англійської іронії.

Дослідники, які займаються вивченням процесів, що відбуваються з іронією як явищем у часі, відзначаючи вплив історичних, культурних та соціальних чинників на її функціонування, виявляють мінливість навіть у межах одного культурного простору або регіонально близького. Це по-перше. По-друге, доволі часто теоретично обґрунтовані, але більшою мірою формальні ознаки проявів іронії виявляються не сумірними з реаліями практики, і науковці різних дисциплін у своїх дослідженнях просто не беруть їх до уваги. Це вносить неузгодженість у трактування і самої іронії як явища, і її проявів. По-третє, нага-

даємо про труднощі в дослідженні іронії, бо необхідно весь час зважати на її ефемерність, «невловимість». Тобто «посадити» іронію в концептуальну клітку — завдання не з легких. На такого роду труднощі наражаються практично всі дослідження, присвячені вивченню природи комічного, його видів і жанрів. Як слушно зазначає О. Калита: «Велика кількість концепцій комічного і неоднозначність у його тлумаченні пов'язані з тим, що в них проаналізовано лише якийсь один вид (тип) комічного, а узагальнення перенесені на комічне в цілому» (Калита, 2013). Тут варто згадати і Фрейда, який зазначає: «До самої проблеми комічного ми підходимо з деякою боязкістю. Занадто сміливо було б очікувати, що наші дослідження можуть дати дороговказ до її розв'язання, після того, як праці величезного шереду відмінних мислителів не дали в результаті задовільного пояснення» (Фрейд, 1997). Повною мірою це стосується і власне досліджень іронії.

Крім того, перш ніж визначитись зі специфікою іронії в українській культурі та її внеском у забарвлення національної ідентичності, слід спинитися на ще одному стереотипі, який супроводжує дослідження ролі гумору, зокрема іронії, у суспільстві. Йдеться про твердження, без яких не обходиться практично жодне обговорення природи комічного, а саме про ідеї його виховної ролі, його значущої соціальної навантаженості у формуванні моральнісних рис людини. У такому ключі звичайно оцінюють роль творів комедійного жанру. Такі твердження — ніщо інше, як відголоски уявлень про мистецтво як таке, що здатне й повинне опікуватися соціальним здоров'ям суспільства, задавати етичні мірила, викорінювати суспільні вади, вдосконалювати естетичні та художні смаки аудиторії тощо. При цьому не враховують потреб, які спонукають людину в її зверненні до мистецтва. Спираючись на багаторічні дані соціологічних опитувань, можна упевнено стверджувати, що ці потреби здебільше не пов'язані з міркуваннями про самовдосконалення. Соціологічні дані також засвідчують стійку симпатію споживачів художньої продукції до комедії в усіх її різновидах. Любов до сміхових жанрів свідчить про потребу в релаксації, в емоційному підживленні, про бажання розважитись і відволіктися від буденності з її проблемами та негараздами.

Можна стверджувати й те, що реципієнти, сміючись над вадами та недоліками героїв, їхньою недоречно кумедною поведінкою, жодним чином не розглядають це як привід для саморефлексії, самооцінки, що цілком природно. Психологи підтверджують, що пересічна людина підсвідомо (в якості реакції самозахисту) не схильна сприймати негатив на свою адресу.

Отже, повертаючись до нашої теми, маємо визначитись, які підходи у вивченні іронії є найбільш продуктивними в дослідженнях її функціонування в народній культурі. Йдеться про такі засади, за яких теоретичні викладки достатньою мірою відповідають практиці. Тому напевно чи є сенс покладатися на підхід, у якому домінує філософський дискурс сократівської іронії — коли іронія розглядається як прийом ведення діалогу, інструмент пошуку істинного знання, а зрештою, повороту до самопізнання, саморефлексії. Мабуть, не варто доводити, що такого роду інтенції не надто властиві народній культурі. Доцільніше в нашому випадку покладатися на найпоширеніше в повсякденній свідомості розу-

міння іронії як м'якого, неагресивного способу висміювання та критики, поміркованого скепсису. Тобто можна говорити про оцінну рефлексію щодо певного явища, людини, її поведінки, вчинків. І, звісно, про подвійність смислів, що передбачає певну розумову вправність для визначення оцінного послання, закладеного в ньому натяку на інтелектуальну гру.

Зважаючи на відсутність більш-менш прийнятного визначення іронії, візьмо за робочу версію розуміння її як висловлювання, в якому присутні елементи осуду, критики, іноді завуальовані схваленням теж комічного гатунку. Таке бачення іронії, на наш погляд, відкриває можливості більш адекватного аналізу її місця в українській народній культурі. У такому разі ми не ставимо віз теоретичної думки попереду кобили практики, бо це точно не наближало би нас до розуміння сутності власної ідентичності. Тим паче, що іронію, як і будь-які інші складові народної сміхової культури, необхідно розглядати тільки з урахуванням перипетій історичного розвитку народу, особливостей становлення його культури.

Можемо зазначити, що іронія як вид комічного не посідає якогось особливого місця в українській культурі. Іноді їй навіть відмовляють у статусі самостійного виду комічного. Так, у фаховому виданні читаємо: «Іронія — засіб художньої виразності, прихована насмішка, коли за зовні позитивним висловлюванням ховається висміювання. Найчастіше використовується в сатирі» (див.: *Бібліотека української літератури, s.a.*). Є також підстави стверджувати, що в літературознавстві, досліджуючи історію становлення форм комічного в художній творчості, не надто зважають на двоїсту природу іронії. Та й взагалі, нечисленні дослідження з історії становлення сміхової культури в Україні засвідчують домінування сатири у творах починаючи з XII століття (докл. див.: *Бібліотека української літератури, s.a.*). У подальші часи дошкульною сатирою позначені твори таких авторів, як Вишенський, Пастелій. Широкому загалу, мабуть, більш відома творчість Сковороди. Про те, що «всякому городу нрав і права», знає майже кожний. У доробку мислителя знаходять і прояви іронічного ставлення. «Багато байок та іронічних афоризмів Сковороди базуються на народних прислів'ях. Особливий акцент варто зробити на таких: “Якби не був свинуватий, то не був би і багатий”, “Пан не любить правди, як пес мила”, “Нема гіршої долі, як жити без волі”, “Яка пташка, така й пісня”, “Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти”» (*Гумор в українській культурі, s.a.*). У наведених прислів'ях іронічність, якщо її розуміти як розбіжність того, що кажуть, і того, що є насправді, тобто з погляду двоїстості як формальної ознаки іронії, не проглядається. Ми не знайдемо нічого удаваного в наведених прислів'ях і афоризмах. Не побачимо з боку автора і наміру відсторонитися від ситуації, який начебто має бути наявний в іронічному висловлюванні, визначати його як таке. А втім, іронічний пафос можна відчутти у влучних застосовно до утворюваного образу порівняннях.

Поряд із тим дослідники іронії визнають, що іронія — це також зона свободи, вільності у висловлюванні. Саме із свободою можна пов'язати пафос, властивий іронії. Звісно, це кардинально відрізняє вітчизняний іронічний модус від британського, який зазвичай сприймають із тремтливим пієтетом.

Однак замість наголошувати самотність певного гумору, ставлячись до нього як до еталонного, мабуть, продуктивніше буде виявити чинники, які таку самотність зумовили. Спинімося, наприклад, на природних, кліматичних факторах. Відомо, що клімат, погода і для самих англійців, і для представників інших країн є також певним брендом самотності англійського способу життя (поряд з вівсянкою). Як зазначає К. Стратійчук: «Причина унікальності і самотності англійського гумору вбачається деякими дослідникам у взаємозв'язку національного характеру і кліматичних умов на британських островах. Можливо, так звана “атмосфера туману” (“atmosphere of haze”) сприяє тому, що все бачиться в деякому серпанку, згладжуються гострі кути, змиваються яскраві фарби» (Стратійчук, 2020). Натомість в Україні атмосфери перманентного туману не спостерігається, як і постійних дощів, що вимагають завжди мати на похваті парасольку. Може, тому українцям не притаманне бажання будь-що «згладжувати гострі кути», приховувати свої емоції, ховати своє ставлення до подій за підкресленою стриманістю, незворушністю. Не дивно, що іронія в українському виконанні, не позначена такого роду підтекстами, прихованими смислами. Треба сказати, що літературознавчі студії стосовно присутності іронії у творах класиків української літератури, зі свого боку, не позначені пошуками підтекстів, прихованих смислів. Тож, як констатує Семків, ми не спостерігаємо, за поодинокими винятками, уваги до таких аспектів комізму, як іронія та пародія (див.: Семків, 2014). Хіба що йдеться про іронію, яка, на думку авторів «Бібліотеки української літератури», «найчастіше використовується в сатири». І хоча це суперечить теоретичним настановам, згідно з якими іронія і сатира є різними, самостійними видами комічного, але в аналізі місця іронії у вітчизняній літературі це є певним чином виправданим.

Своєю чергою, виникає питання, чи був зазначений викривальний пафос властивий народній творчості. Її відмінність від художньо-професійної діяльності полягає не тільки в тому, що це творчість колективна, а й у її життєво-практичному спрямуванні. Митці більшою чи меншою мірою, але усвідомлюють відповідальність за свою творчість, за її ціннісне, змістове наповнення. Коли вони художніми засобами конструюють певну реальність (яка може бути, зокрема, й відображенням соціальної реальності) і спираються при цьому на власні уявлення про позитивне та негативне, про бажане і те, що стоїть на заваді втіленню його в життя, вони апелюють до емоційної сфери людини, прагнуть викликати глибокі почуття — чи то співчуття до ображених, чи то гнів проти лиходіїв, чи то радість від подолання перешкод і т. ін. При цьому вони не жаліють художніх засобів, щоб емоційна реакція реципієнта була якомога насиченішою.

Що ж до емоційного наповнення народного гумору, то дослідники, не вагаючись, роблять наголос на його оптимістичному, життєстверджувальному спрямуванні. Багатий доробок українського фольклору доводить, що в ньому були висвітлені всі виміри буття, побуту, сімейних стосунків, всі аспекти ставлення до світу, до навколишніх подій. І майже всі види і жанри фольклору позначені гумором і сатирою. Що ж до іронії, то зауваження Семківа про відсут-

ність інтересу до вивчення іронії в художній літературі стосується також досліджень у царині фольклору.

Маємо припущення, що відсутність дослідницького інтересу до теми іронії у сміховій культурі українського народу, як і в літературі, можна пояснити не відсутністю її як такої, а тим, що увага науковців більшою мірою була прикута до тих жанрів комічного, які найбільш дієво відображали ставлення до поневоленого стану українства в Російській імперії. Звідси переважна увага до сатири, гротеску, бурлеску й набагато менша — до іронії, в якій відсутнє і відверте глузування, і висміювання, і викриття.

Треба також констатувати той факт, що іронія не була провідною рисою українською культури, тим паче народної, якій притаманні прямота, відвертість у вираженні думок, почуттів, оцінок. До того ж, українці не надто переймалися запобіганням проблемам комунікації й більшою мірою поцінювали безпосередність, відвертість, що не виключало вдавання за певних обставин до хитрощів, але не до образ. Удавана відстороненість, беземоційність, підкреслена незворушність у спілкуванні не вписувались у дискурс спілкування, характерного для українців.

І все ж на культурних теренах України іронію можна розглядати як ідентифікаційний маркер. Своєрідність цього маркера пов'язана із самобутністю українського етносу. Ще раз підкреслимо — недоцільно прямолінійно порівнювати спрямованість іронічного висловлювання в різних культурах. Якщо виходити з розуміння іронії як способу світосприйняття з його змістово-ціннісними параметрами, тоді виявиться, що іронічність та самоіронія постають як іманентні риси характеру українців. Інша річ, що вони не надто поширені у повсякденних практиках. Іронічні вправи мають свої місце і час, культурно окреслені.

Йдеться переважно про обряди, насамперед весільні. Вони добре досліджені та описані у фольклористиці. Весільний обряд характерний достеменно виписаним сценарієм, у втіленні якого бере участь усе село, вся громада, а не тільки свати і родичі нареченого й нареченої. Дійство має чітку драматургію і ділиться на три етапи: передвесільний, весільний і післявесільний. І власне на останньому, коли головні події відбулися, молоді побралися, кожний учасник виконав свою роль, тоді напруга спадає, і гості починають веселити самих себе. Веселощі супроводжують виконання пісень, слова яких поза фольклорним дослідженням не завжди можна навести. Втім, така ситуація надає учасникам необмежовану узвичаєними рамками свободу висловлювання. Це те місце і час, коли можна говорити про що завгодно, виражаючи своє ставлення в розкутих триндичках та коломиїках, в яких домінують і оцінне забарвлення на межі глузування, і веселий подив від власних спроб видати нісенітницю за реальність. Тобто маємо український варіант іронії та самоіронії водночас (див., напр.: Обряд весілля та весільні пісні, s.a.). Дослідники знаходять риси комізму та іронії також і в інших фольклорних жанрах, таких як прислів'я (див.: Поетика малих жанрів фольклору, 2016). У наведених дослідниками прикладах нібито немає прихованих смислів. Іронія тут вбачається радше в розбіжності цілей і засобів, очікувань і результатів. Іронія в українському виконанні дає привід посміятися над ситуацією, над химеричною вигадкою, яку видають за реальність.

Висновки

Отже, розглядаючи іронію як маркер культурної ідентичності, ми маємо передусім відповісти на питання, чи коректною є така постановка проблеми взагалі. Відповісти на це питання досить важко. Труднощі тут полягають у тому, що розуміння іронії, виявлення її наявності у висловлюванні зумовлюється чинниками національного, культурного, соціального порядку. Іронія може «прочитуватися» тільки через обізнаність реципієнта зі змістовим контекстом, а часто навіть із метаконтекстом, утворюваним всіма цими чинниками.

Хоча наукові рефлексії приводу іронії сягають часів Античності, слід визнати, що філософсько-теоретичні, як і літературознавчі обґрунтування щодо її сутнісних ознак виявляються не завжди продуктивними в разі розгляду іронії як маркера ідентичності, особливо застосовно до тої чи тої конкретної культури. Кожна культура визначає свої модуси іронії, її ціннісну навантаженість, зокрема як маркера ідентичності.

Ми спробували розглянути, як саме це відбувається в різних культурах. Аналіз показав дещо парадоксальну ситуацію — іронію можна розглядати як маркер ідентичності, який несе значне функційне навантаження, як це відбувається в англійській культурі. А проте й фактичну відсутність іронії в культурному просторі, навіть упередженість щодо її застосування в міжособистісному спілкуванні, як це спостерігається в японській культурі й частково в арабо-мусульманській, можна також розглядати як своєрідний культурний маркер.

Вплив історичних та культурних чинників, які визначають особливості проявів іронії та ставлення до неї, спостерігається й у світоглядній завантаженості самоіронії. У цьому сенсі показаним є екзистенційний вимір самоіронії як визначальної риси єврейської сміхової культури.

Що ж до іронії в українській культурі, то, як і в інших культурах, вона має виражене етнічне забарвлення. Але з погляду формальних жанрових ознак її слід розглядати радше опосередковано. Особливості проявів будь-яких жанрів комічного в Україні визначаються світоглядними установками, світосприйняттям, світовідчуттям. Стосовно їхньої емоційної складової дослідники одностайно відзначають відверте, оптимістичне, життєстверджувальне ставлення українців до світу, до життя. У народній культурі, в життєвих практиках шануються щирість у проявах почуттів, у спілкуванні — відвертість, правдивість. Приховування співбесідником своїх справжніх думок, оцінок можуть сприйняти і як образ, навіть якщо такого наміру не було.

Можна констатувати, що культивування іронії як значущого висловлювання в міжкомунікаційному культурному просторі в Україні не відбувалося. Однак як вияв способу світосприйняття вона знаходила своє місце в народній творчості. Тож, визначаючи її специфіку як маркера культурно-національної ідентичності, треба враховувати змістові модуси її втілень. Ідеться про етнічно модифіковане іронічне висловлювання як одну з яскравих барв у палітрі національної ідентичності.

Певним етнічним забарвленням позначені також і прояви самоіронії в українському духовному просторі. Об'єктивні чинники, що визначали існування укра-

їнського народу впродовж багатьох століть, сформували певний тип особистості, яка за будь-яких обставин не втрачає надії на краще, попри всі біди багатівково-поневолення (“Contra spem spero!” Лесі Українки). Вагому роль тут відіграє почуття гумору, а звідси — самоіронія, яка не містить маніфестаційно-демонстративних інтенцій, яка дорівнює, так би мовити, в чистому вигляді іронії над собою.

Джерела

- Арістотель. (2018). *Поетика*. Київ, Харків: Фоліо.
- Бібліотека української літератури. (s.a.). Взято з: ukrclassic.com.ua <https://ukrclassic.com.ua/katalog/teoriya-literaturi/2700-ironiya-v-literaturi>
- Білецька, О.О. (2016). Іронія як феномен культури (на прикладі британської літератури). В: О.О. Білецька, *Культура і мистецтво у сучасному світі* (вип. 17, сс. 25–34). Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kmss_2016_17_6
- Брицина, О. (2005). *Про раблезіанство, перець та український гумор*. Взято з: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/pro_rablezianstvo_perets_i_ukrayinskiy_gumor.html
- Гібернау, М. (2012). *Ідентичність націй*. Київ: Темпора.
- История Англии*. (s.a.). Взято з: <https://history-maps.com/ru/story/History-of-England>
- Калита, О. (2013). *Засоби іронії в малій прозі (кінець ХХ – початок ХХІ століття)*. Взято з: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11395/Zasoby_ironii.pdf?sequence=3&isAllowed=y
- Калита, О. (s.a.). *Типи комічних текстів та особливості їх стилістичного аналізу*. Взято з: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6804/1/9.pdf>
- Нідзельська, Ю.М. (2023). *Іронія як засіб створення комічного ефекту в єврейських англо-мовних жартах*. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-1\(7\)-187-198](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-1(7)-187-198)
- Обряд весілля та весільні пісні села Олександрівки*. (s.a.). Взято з: <http://kocnt.zzz.com.ua>
- Оз Амос / Оз-Зальцбергер Фанія. (2017). *Євреї і слова*. Київ: Дух і літера.
- Поетика малих жанрів фольклору*. (2016). Взято з: <https://studfile.net/preview/5596235/page:68/https://studfile.net/preview/5596235/pag>
- Походня, С.И. (1989). *Языковые виды и средства реализации иронии*. Київ: Наукова думка.
- Семків, Р. (2014). *Самоусвідомлення, ідентичність та їх співвіднесеність із формами комізму в художній літературі: формулювання гіпотез*. Взято з: <https://core.ac.uk/download/pdf/149253623.pdf>
- Семків, Р. (2022). *Гумор та сатира в українській літературі дев'ятнадцятого-двадцятого століть: Спроба постколоніального прочитання*. Взято з: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f659f548-7ee7-4793-9932-af19df8d6ebc/content>
- Скиданова, В. (s.a.). *Смеяться, право, не смешно. Такой разный юмор*. Взято з: <https://doxa.onu.edu.ua/Doxa13/166-174.pdf>
- Смех в исламе*. (s.a.). Взято з: islam.plus.https://islam.plus/ru/fatwa/socialnye-voprosy/nravstvennyye-normy-adab-i-ahlak/smekh-v-islame
- Стратійчук, К. (s.a.). *Лінгвокогнітивні та функційно-прагматичні особливості іронії-ефекту в британському та українському лінгвокультурних просторах*. Взято з: <file:///C:/Users/Use4r/Downloads/11581>
- Струць, Р. (1999). *Різновиди іронії. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Т. 4. Філологія (сс. 37–42). Київ: 1999.
- Фрейд, З. (1997). *Остроумие и его отношение к бессознательному*. Взято з: chrome-extension://efaidnbmnnnipccajpcgclefindmkaj/https://cpp-p.ru/wp-content/uploads/2015/05/Ostroumie_i_ego_otnoshenie_k_bessoznatelnomu_Z.Freyd.pdf
- Юмор еврейский*. (s.a.). Взято з: <https://eleven.co.il/jewish-literature/general/15159/>
- Humor markers. (2017). In: *The Routledge Handbook of Language and Humor* (pp. 385–399). Routledge. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/318038083_Humor_markers

Одержано 08.03.2024

References

- Aristotle. (2018). *Poetics*. [In Ukrainian]. Kyiv, Kharkiv: Folio. [=Арістотель 2018]
- Biletska, O.O. (2016). Irony as a cultural phenomenon (on the example of British literature). [In Ukrainian]. In: O.O. Biletska, *Culture and Art in the Modern World* (vol. 17, pp. 25–34). Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kmss_2016_17_6 [=Білецька 2016]
- Brytsyna, O. (2005). *About Rabelaisianism, pepper and Ukrainian humor*. [In Ukrainian]. Taken from: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/pro_rablezianstvo_perets_i_ukrayinskiy_gumor.html [=Брици-на 2005]
- Freud, Z. (1997). Wit and its relation to the unconscious. [In Russian]. Retrieved from: chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://cpp-p.ru/wp-content/uploads/2015/05/Ostroumie_i_ego_otnoshenie_k_bessoznatelnomu_Z.Freyd.pdf [=Фрейд 1997]
- Gibernau, M. (2012). *The Identity of Nations*. [In Ukrainian]. Kyiv: Tempora. [=Гібернау 2012]
- History of England*. (s.a.). [In Russian]. Взято з: <https://history-maps.com/ru/story/History-of-England> [=История s.a.]
- Humor markers. (2017). In: *The Routledge Handbook of Language and Humor* (pp. 385–399). Routledge. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/318038083_Humor_markers
- Jewish humor*. (s.a.). [In Russian]. Taken from: <https://eleven.co.il/jewish-literature/general/15159/> [=Юмор s.a.]
- Kalyta, O. (2013). *Means of irony in short prose (the end of the twentieth – the beginning of the twenty-first century)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11395/Zasoby_ironii.pdf?sequence=3&isAllowed=y [=Калита 2013]
- Kalyta, O. (s.a.). *Types of comic texts and features of their stylistic analysis*. [In Ukrainian]. Taken from: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6804/1/9.pdf> [=Калита s.a.]
- Laughter in Islam*. (s.a.). [In Russian]. Retrieved from: <islam.plus><https://islam.plus/ru/fatwa/socialnye-voprosy/nravstvennye-normy-adab-i-ahlak/smekh-v-islame> [=Смех s.a.]
- Library of Ukrainian Literature*. (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: ukrclassic.com.ua <https://ukrclassic.com.ua/katalog/teoriya-literaturi/2700-ironiya-v-literaturi> [=Бібліотека s.a.]
- Nidzelska, Y.M. (2023). *Irony as a Means of Creating Comic Effect in Jewish English-Language Jokes*. [In Ukrainian]. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-1\(7\)-187-198](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-1(7)-187-198) [=Нідзельська 2023]
- Oz Amos / Oz-Salzberger Fania. (2017). *Jews and Words*. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i Litera. [=Оз Амос 2017]
- Poetics of Small Genres of Folklore*. (2016). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://studfile.net/preview/5596235/page:68><https://studfile.net/preview/5596235/pag> [=Поетика 2016]
- Pokhodnia, S.I. (1989). *Linguistic types and means of realization of irony*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka. [=Походня 1989]
- Semkiv, R. (2014). *Self-Awareness, Identity and Their Correlation with Forms of Comedy in Fiction: Formulation of Hypotheses*. [In Ukrainian]. Taken from: <https://core.ac.uk/download/pdf/149253623.pdf> [=Семків 2014]
- Semkiv, R. (2022). *Humor and Satire in Ukrainian Literature of the Nineteenth and Twentieth Centuries: An Attempt at Postcolonial Reading*. [In Ukrainian]. Taken from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f659f548-7ee7-4793-9932-af19df8d6ebc/content> [=Семків 2022]
- Skidanova, V. (s.a.). *To laugh is not smerry indeed. Such a different sense of humor*. [In Russian]. Retrieved from: <https://doxa.onu.edu.ua/Doxa13/166-174.pdf> [=Скиданова s.a.]
- Stratiychuk, K. (s.a.). *Linguocognitive and functional-pragmatic features of irony-effect in the British and Ukrainian linguocultural spaces*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <file:///C:/Users/Use4r/Downloads/11581> [=Стратійчук s.a.]
- Struts, R. (1999). Varieties of irony. *Scientific Notes of the National University of Kyiv-Mohyla Academy*. Vol. 4. *Philology* (pp. 37–42). [In Ukrainian]. Kyiv: 1999. [=Струць 1999]
- Wedding ceremony and wedding songs of the village of Oleksandrivka*. (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://kocnt.zzz.com.ua> [=Обряд s.a.]

Received 08.03.2024

РАЇСА ШУЛЬГА

Іронія та самоіронія як маркери культурної ідентичності

Глобальні зрушення, які відбуваються в усіх ланках соціального життя як в Україні, так і у світі, швидкоплинність подій, що набуває рутинного характеру, спонукають до осмислення та переосмислення значення чинників, що стверджують, засвідчують укоріненість людини, людської спільноти у бутті, структурують соціальні зв'язки, визначають почиттєвий рівень ставлення людини до навколишнього світу, до себе. Одним з таких чинників є, безперечно, гумор в усіх його проявах. Етнічна, національна природа гумору, його глибоко укорінена в культурі контекстність, відкриває можливість зрозуміти шляхи формування особливостей ідентичності представників різних народів. Дослідження проявів гумору, а конкретніше — його різновиду, іронії в різних сферах життя дають підстави розглядати іронію як важливий маркер національної ідентичності. У статті розглянуто вплив багатьох чинників — природних, кліматичних, історичних, культурних, соціальних тощо на особливості функціонування іронії в різних регіонах світу. Визначається також різне змістове, етичне, комунікативне й т.ін. навантаження іронії в різних культурах.

Ключові слова: гумор та іронія; етнонаціональна природа гумору та іронії; культурні контексти гумору та іронії; маркери національної ідентичності; іронія та самоіронія

RAISA SHULGA

Irony and self-irony as markers of cultural identity

Global shifts that take place in all levels of social life, both in Ukraine and in the world, the transience of events, which acquires a routine character, encourage comprehension and rethinking of the meaning of factors that affirm, testify to the rootedness of a person and community in existence, structure social ties, determine the emotional level of a person's attitude to the world around him, to himself. One of these factors is, of course, humor in all its manifestations. The ethnic, national nature of humor, its deep-rooted cultural contextuality opens up the possibility of understanding the ways in which the identity of representatives of different nations is formed. Studies of the manifestations of humor, and specifically its variety, irony, in various spheres of life, give reason to consider it as an important marker of national identity. The article shows the influence of many factors – natural, climatic, historical, cultural, social, etc. on the peculiarities of the functioning of irony in different regions of the world. There are also different meaningful, ethical, communicative, etc., the weightiness of irony in different cultures.

Keywords: humor and irony; ethno-national nature of humor and irony; cultural contexts of humor and irony; markers of national identity; irony and self-irony